

SIRKKA SAARINEN

A cseremisiz (mari) nyelv distributív helyviszonyt jelölő névutói

There are three postpositions in Mari, which denote location in space or time and which simultaneously have a distributive meaning ('in every x', 'at each x'). Because of this twofold meaning they can be called distributive local postpositions. The three postpositions are *jeda*, *ješa* and *sajǰn*. They can be used in both locative and lative meanings, e.g., *pört jeda* 'in every house' or 'into every house', *juut jeda* 'every night'. *Jeda* and *ješa* are also used as habitive lative adverbials, e.g. (Birk) *jeŋ jiša* 'to every person'. *Jeda* is used in the entire Mari language area, *ješa* is found in Meadow and Eastern Mari (but not in the western dialects), whereas the Tatar loanword *sajǰn* is used only in the easternmost Mari dialects.

A cseremisiz nyelv jól megőrizte az SOV szórendnek megfelelő mondat szerkezetét és ezzel együtt gazdag névutórendszerét. A cseremisizben mintegy ötven névutótól van, ám a belőlük alkotott névutók száma lényegesen nagyobb, mivel egy névutótól improduktív vagy produktív esetragok segítségével több névutót lehet létrehozni. A régi helyviszonyt jelölő tövekhez elsősorban improduktív helyhatározóragokat kapcsolnak (pl. *ümbalne* 'felett, fölött', *ümba(l)ke* 'fölé', *ümbalan* 'fölé', *ümbač* 'fölül'). A legtöbb helyviszonyt kifejező névutó önállóan is előfordulhat határozószóként, de nem mindegyik. Csak néhány olyan névutó van, amely valamely névszó produktív, esetragozott alakja (a lativus a leggyakoribb, pl. *lümeš* '[vmiről] elnevezett', *olmeš* 'helyett'), és általában épp ezeknek nincs határozószói funkciójuk, hanem csupán névutóként használatosak.

A cseremisizben vannak olyan névutók, amelyek időben vagy térben való elhelyezkedést fejeznek ki, és amelyeknek emellett distributív jelentésük van, amit a 'minden (egy), mindegyik' szavakkal, illetve a magyarban néha a *-nként* képzőszerű esetraggal lehet fordítani. Jelentésük kettőssége miatt distributív helyviszonyt jelölő névutóknak lehet őket nevezni. A helyviszonyjelölés hangsúlyozása az elnevezésben nem félrevezető, mivel általában az eset- stb. rendszerben a helyjelölés az elsődleges, az időviszony kifejezése pedig másodlagosan jött ebből létre metafora útján (vö. Haspelmath 1997: 20–21).

Az egész cseremisiz nyelvterületen elterjedt a *jeda*, a nyugati irodalmi nyelvben és a nyugati nyelvjárásokban a *jəde* (vö. Maksimov 2002: 90). A szó etimológiája nem világos, mivel nem tudták bizonyítani a kölcsönzést, de a finnugor eredetet sem. Helyviszony jelölésekor a *jeda* mind locativusi, mind pedig lati-

vusi jelentésű, azaz használható lativusi és locativusi helyhatározókban. Az (1) példa jelentése lativusi, a (2) és (3) viszont locativusi; a (2) példa a hegyi nyelvjárásból való. (E cikk példái Valeri Maksimovnak a cseremisiz névutók vonzatait tárgyaló tanulmányából, különböző nyelvjárási és irodalmi nyelvi szótárakból, valamint az Yrjö Wichmann által gyűjtött nyelvjárási anyagokból valók [l. Irodalom]. Az átírás egyszerűsítve van.)

- (1) *pört jeda purem* 'bemegeyek mindegyik házba'
- (2) *pört jəde radio* 'mindegyik házban van rádió'
- (3) *kuku mura kuerðšte ukš jeda* 'a nyírfán mindegyik ágon kakukk szól'

A *jeda* névutó épp olyan általános az időhatározókban, mint a helyhatározókban. A (4–5) példában a névutós szerkezet időpontot fejez ki, azaz a 'mikor?' kérdésre felel. Ez a névutó locativusi használatára utal, mivel éppen a locativusi helyhatározót használják a cseremisiz nyelvben az időpont kifejezésére.

- (4) *jüt jeda pij opta* 'minden éjjel ugat a kutya'
- (5) *təgaj jara žap keņež jeda ogeš lijede* 'olyan szabad idő nincs minden nyáron'

A *jeda* névutót gyakran a *mo* nomen actionishoz (cselekvést kifejező főnévhez) lehet kapcsolni; ilyenkor a szerkezet általában időt fejez ki és időhatározói (mellék-)mondatként használatos, mint a (6) példában.

- (6) *tolmem jeda kočkaš šəndat* 'minden alkalommal, amikor jövök, ('minden jövetelemkor') megterítenek (nekem)'

Maksimov tanulmányában (2002: 59) három olyan nyugati cseremisiz irodalmi nyelvi példa található (7), amelyekben a névutós szerkezet alaptagja többes számban áll, mintha a distributivitás nem lenne benne a névutóban. Valamennyi példa N. Ignat'ev hegyi cseremisiz író szövegéből való.

- (7) *okñawlä jəde təl sotəwlä wəlge wele kajəñ-kajəñ koltat* 'mindegyik ablakban a tüzek csak fénylenek'

A névutós kifejezés olyan birtoklást kifejező lativusi irányt jelölő határozóként is előfordulhat, amelynek a jelentése 'mindenkinek, minden egyes vkinek/vminnek'. Az ilyen kifejezésmódra van példa mind a Wichmann által gyűjtött szóanyagban, mind pedig az általa feljegyzett öt különböző nyelvjárásból való mondatok között (TS 1978: 113–114), vö. (8–9a–c).

- (8) mezei *məjə kindəm pueđəšəm jəŋ jəda* 'kenyeret osztottam minden embernek/mindenkinek'

- (9a) hegyi *edem jǝde tǝžem urǝm tülenǝ* '1000 kopejkát fizettünk minden embernek/mindenkinek'
- (9b) északnyugati *jeŋ jǝde lu majetkǝts tülenǝlna* '10 rubelt fizettünk minden embernek/mindenkinek'
- (9c) mezei *jǝŋ jǝda lu teŋgegǝč ~ lu teŋgem tülen ulna* 'ua.'

Wichmann mondatsorozataiban (TS 1978: 114) található a következő példák, amelyekben nem birtoklást kifejező lativusi irányt jelölő határozókról van szó, hanem 'mire számítva, minként' jelentésű kifejezésről. E mögött is lativusi irányjelölést lehet sejteni, mivel a finnben is a névutó helyett az illativus használata lenne a régebbi kifejezési mód, s ebben az esetben distributív 'minden (egy), mindegyik' névmásra sincs szükség (fi. *maksaa rupla jokaiselle miehelle ~ maksaa rupla mieheen* 'egy rubelt fizet fejenként').

A „tárgy” distributív voltát mindkét példaszorozatban (9–10) ablativusi irányt jelölő névutóval fejezik ki (*gǝč*, amit mintegy esetragként Wichmann egybeírt az alaptaggal, amint ez abban a korban szokás volt; Bereczki ezt most is esetragnak tartja [2002: 42–43]); bár a hegyi és a mezei nyelvjárásban lehet normál accusativusi tárgyat is használni. Azt, hogy a *gǝč* névutó határozottan distributivitást fejez ki, egy másik ('mindenki kapott egy rubelt') mondatból derül ki, amely ugyanehhez a példaszorhoz tartozik.

- (10a) hegyi *edem jǝde šüdərgǝc ~ šüdərǝm tülenǝ. cilǝ edem šüdərgǝc nǝl'ewǝ* 'mindenkinek fejenként 1 rubelt fizettünk. mindenki 1 rubelt kapott'
- (10b) északnyugati *jeŋ jǝde majetkǝc tülenǝlna. cǝlǝn majetkǝc nǝl'ewǝ* 'ua.'
- (10c) mezei *jǝŋ jǝda teŋgegǝč tülen ulna. čǝlan teŋgegǝč nal'ǝč* 'ua.'

Ha összehasonlítjuk a (9) és a (10) példát, kiderül, hogy a cseremiszi nyelv az ilyen típusú mondatokban nem tesz különbséget az '[ad] mindegyiknek' és az '[ad] fejenként' kifejezések között.

A *jeda* névutót egyértelműbben is lehet használni distributív funkcióban, amelyben a helyviszony nem olyan nyilvánvaló. Sem Maksimov tanulmányában, sem a nyelvjárási szövegekben nincsenek erre egyáltalán példák, de az új többkötetes cseremiszi értelmező szótárban található néhány (11–12). A jelentésbővülés valószínűleg az irodalmi nyelv kifejezési szükségletének következtében ment végbe. Bár ezeket a névutós kifejezéseket is lehet helyviszonyt kifejező határozóknak tekinteni: 'versszakonként, versszakról versszakra', 'csavaronként, csavarról csavarra'.

- (11) *počelamutâm stroka jeda lončōlaš* 'a verset versszakonként/versszakról versszakra elemezni'
 (12) *wint jeda tergaš tüηalâm* 'elkezdttem csavaronként/csavarról csavarra átvizsgálni (a kombájnt)'

Ugyanílyen jelentésű és hangtanilag is némileg emlékeztet az előzőre a mezei és a keleti nyelvjárásban, Beke anyaga alapján az északnyugati nyelvjárásban is előforduló *ješa* (nyelvjárásonként *d'āša, iša, eša* is), amely tehát csak a hegyi nyelvjárásból és ezzel együtt a nyugati irodalmi nyelvből hiányzik. Az egyes nyelvjárásokban ennek egy *n*-végű variánsa is használatos, mintha a szótöbblől genitivus-instruktívus lenne képezve (*d'ēšan, jəšan*) (vö. Beke 1997: 397; Maksimov 2002: 90–91). Jelentésbeli, illetve használatbeli különbség e két alak között nincs. A *jeda* névutóhoz hasonlóan a *ješa* mind latívusi, mind locatívusi irányt jelölő határozókban előfordul. A (13) példában valahová irányuló mozgásról, a (14)-ben pedig valahol való elhelyezkedésről van szó.

- (13) *pört iša purāšâm* 'minden (egyes)/mindegyik házba bementem'
 (14) *ukš d'ēšan kajāk šinčat* 'minden egyes/mindegyik ágon madarak ülnek'

A *ješa* névutó időt, időpontot is kifejez, ahogy a *jeda* névutó is. A (15) példában időpontot kifejező határozót képeztek a segítségével.

- (15) *er d'āša jumulan kumalem* 'minden reggel imádkozom istenhez'

A névutót a *mo* nomen actionis után is lehet használni; az így keletkező határozó időt fejez ki, pl. *tolmo ješa* 'minden alkalommal, amikor jön ('minden jövetelekor)'. Ez a névutó Bereczki szerint csuvas eredetű, és összefügg az ugyancsak csuvasból származó *ješ* 'család' -szóval (Bereczki 2002: 147). Beke szótári anyagában sok olyan Uržum vidékéről származó nyelvjárási példa található, amelyekben a névutós szerkezet alaptagjának a 'minden (egyes), mindegyik', illetve a 'minden, valamennyi' a jelzője, tehát a közlő nyelvérzéke a névutót nem tartotta egyértelműen distributív jelentésűnek.

- (16) *kažnāj pušenge jēšan kajāk šinča* 'minden fán madár ül'
 (17) *čila pušengō iša kajāk mura* 'minden fán madár énekel'

Wichmann ezt a névutót a birszki keleti nyelvjárásban *jiša* alakban jegyezte le; a mezei nyelvjárásban *n*-végű alakokat ad meg: *ješān*. Wichmann példái alapján ezt birtoklást kifejező latívusi irányt jelölő határozóként is lehet használni (18–19).

- (18) Birszk *jeη jiša oksam puen* 'mindenkinek pénzt adott'
 (19) mezei *d'āη d'ēšan oksam puen* 'ua.'

Wichmann példamondatai között (TS 1978: 114), amelyek más nyelvjárásokkal kapcsolatban már előfordultak (9–10), a kil’mezi keleti nyelvjárásból egy furcsa alak, a *giša* van megadva (20). Beke anyaga alapján ugyanennek a területnek a nyelvjárásában *dīša* alak van, de a többi keleti nyelvjárásokban van *iša* is (1997: 397). Wichmann szótári anyagában a névutó *kiša*, *kisa* alakban fordul elő, pl. *pört kiša* ’minden házban’, de Wichmann ezt nem hozza kapcsolatba a *ješa* szóval. Csábító lenne a gondolat, hogy ezt csak egy nyelvjárás kivételes hangfejlődésével magyarázzuk.

(20) Kil’mez *jeŋ giša lu teŋge-denā tül’en ul^hna*

’10 rubelt fizettünk minden embernek’

A *giša* alak szerepel a (21) (vö. 10) mondatban is ’fejenként, egyenként’ jelentésben

(21) Kil’mez *jeŋ giša teŋge-denā tül’en ul^hna. čil’a teŋge-denā nal’ǎč*

’fejenként 1 rubelt fizettünk. minden ember egy rubelt kapott’

A harmadik distributív helyviszonyt jelölő névutó a cseremiszenben a tatár nyelvből hangtanilag az eredetivel csaknem azonos alakban kölcsönözött *sajǎn* (Isanbaev 1993: 127). Ez a legkeletibb nyelvjárásokban fordul elő. A (22) példában valahova irányuló mozgást fejez ki, azaz lativusi irányt jelölő határozó, míg a (23)-ban valahol való tartózkodást.

(22) *pört sajǎn šalanaš* ’házanként szétszéledni’

(23) *saskaž sajǎn mükš-awa* ’minden virágban méhkirálynő (van)’

A *sajǎn* időt is kifejezhet, mint a (24) példában.

(24) *nuno wodo sajǎn pogǎnat* ’ők esténként/minden este összegyűlnek’

A névutó gyakran kapcsolódik a *mo* nomen actionishoz, amikor is a névutós szerkezet időt fejez ki, mint a (25) példában.

(25) *kočmo sajǎn kočmo šueš* ’évés közben (’minden evéskor’) jön meg az étvágy’

Maksimov (2002: 104) tanulmányában csak a hegyi nyelvjárásban előforduló *χälä* szót említi, amelyet ugyanolyan jelentésű névutónak tart, mint a fent bemutatott *jeda*, *ješa*, illetve *sajǎn*. A *χälä*, amelynek a hangalakja csuvas eredetre vall, a Maksimov által megadott példák alapján inkább határozószó, aminek a szótárak is tartják (vö. Savatkova 1981: 180; Vasiľev 1926: 236). Jelentése ’teljesen, egészen, mindenestül’, mint a (26) példában, és ’olyanként, úgy, változtatás nélkül’, mint a (27) példában.

- (26) *sâkâr xälä-ok näl* 'fogd az egész kenyeret'
 (27) *ti xäläok kodaš* 'ügy/változtatás nélkül hagyni'

Maksimov példában a szónak nincs localis, helyviszonyt jelölő jelentése, és nem is fordul elő határozói kifejezés részeként, hanem határozószóként az állítmány és a tárgy viszonyát határozza meg. A distributív jelentést a (28–29) mondatokban a tárgy ismétlésével fejezik ki.

- (28) *nemecwlä sola sola xälä jâlaten pôtarenât*
 'a németek egyik falut a másik után mind/teljesen felégették'
 (29) *japonwlä polkâ polkâ xälä, oboz oboz xälä ären-ären plenâška nälânät*
 'a japánok katonai ezredeket és fuvaroszlopokat kerítettek be és fogtak el mindenestül'

Véleményem szerint nem indokolt a *xälä* névutóként való értelmezése; a példák alapján különálló határozószó.

A cseremisiz nyelvben összesen három distributív helyviszonyt jelölő névutó van, a *jeda*, a *ješa* és a *sajân*, amelyek segítségével hely- és időhatározókat lehet alkotni. Ezek mind lativusi, mind pedig locativusi irányt jelölő kifejezések helyett használhatók, és a 'minden (egy), mindegyik' jelentés mindig bennük foglaltatik. A *jeda* és a *ješa* birtoklást kifejező lativusi irányt jelölő helyhatározóként is használatos, valamint '-nként, fejenként' jelentésben. A *jeda* az egész nyelvterületen megtalálható, a *ješa* széles körben használatos, de hiányzik a hegyi cseremisiz nyelvjárásból és az ennek alapján létrejött nyugati irodalmi nyelvből, ugyanakkor a *sajân*, amely tatár jövevényszó, az eltatárosodottabb, azaz a keletibb nyelvjárásokban található meg, amelyekben a két korábban említett névutóval szinonim jelentése van.

Irodalom

- Beke Ödön (1997–2001), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) 1–7. BDTF, Savariae.
 Bereczki Gábor (2002), A cseremisiz nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga region. University of Debrecen, Supplementum I. Debreceni Egyetem, Debrecen.
 Haspelmath, Martin (1997), From Space to Time. Temporal Adverbials in the World's Languages. Lincom Studies in Theoretical Linguistics 03. LINCOM EUROPA, München – Newcastle.
 Isanbaev, I. I. [Исанбаев, И. И.] (1994), Марийско–тюркские контакты II. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.

- Maksimov, V. N. [Максимов, В. Н.] (2002), Послеложное управление в марийском языке. Йошкар-Ола.
- Savatkova, A. A. [Саваткова, А. А.] (1981), Словарь горного наречия марийского языка. Йошкар-Ола.
- Slovar' marijskogo jazyka [Словарь марийского языка] 1–7. Йошкар-Ола. 1990–2002.
- TS 1978 = Tscheremissische Sätze gesammelt von Yrjö Wichmann, herausgegeben von Alho Alhoniemi und Sirkka Saarinen. MSFOu 163.
- Vasil'ev, V. M. [Васильев, В. М.] (1926), Марий мутер. Йошкар-Ола.
- Wichmann, Yrjö: Szójegyzék, kézirat, 1905–06 közötti gyűjtés.